

Conjunctuurenquête Nederland

Vierde kwartaal 2015

Ondernemers positiever over werkgelegenheid 2016

Voorwoord

Dit rapport geeft de belangrijkste uitkomsten van de Conjunctuurenquête Nederland van het vierde kwartaal 2015.

De Conjunctuurenquête Nederland brengt voor het Nederlandse bedrijfsleven vier keer per jaar de belangrijkste ontwikkelingen en verwachtingen in kaart, uitgesplitst naar regio, bedrijfstak en bedrijfsgrootte. De resultaten vormen de basis voor het ‘Ondernemersvertrouwen Nederland’. Deze samenvattende stemmingsindicator geeft de richting aan waarin de Nederlandse economie of specifieke bedrijfstakken zich waarschijnlijk zullen ontwikkelen.

Samenwerking

De Conjunctuurenquête Nederland is een gezamenlijk onderzoek van CBS, de Kamer van Koophandel, EIB, MKB Nederland en VNO-NCW, met de steun van het Ministerie van Economische Zaken. Doel van de samenwerking is completere informatie over het niet-financiële bedrijfsleven te vergaren tegen minder administratieve lasten.

Dit rapport is gepubliceerd op 13 november 2015.
Het rapport van de Conjunctuurenquête eerste kwartaal 2016 wordt op 16 februari 2016 gepubliceerd op www.ondernemersplein.nl/COEN/

Saldo's

Deze rapportage werkt met saldo's. Een saldo ontstaat door het percentage ondernemers dat zijn ervaring of verwachting als negatief ziet, af te trekken van het percentage dat een positieve ervaring of verwachting meldt. Als bijvoorbeeld 10 procent van de ondernemers een dalende omzet had en 20 procent een stijgende omzet, ontstaat een saldo van +10 procent. Het saldo geeft in één oogopslag weer of de stemming onder ondernemers positief of negatief is en in welke mate.

Seizoenpatronen

Bij de interpretatie van de cijfers dient rekening te worden gehouden met seizoeninvloeden. Deze spelen bij sommige variabelen een rol, zoals bij omzetten in de landbouw en horeca. Om een uitkomst in een beter perspectief te kunnen plaatsen, verdient een vergelijking met dezelfde periode een jaar eerder om die reden de voorkeur boven een vergelijking met een kwartaal eerder. Voor het samenstellen van de indicatoren van het Ondernemersvertrouwen, worden de onderliggende variabelen wél gecorrigeerd voor seizoenpatronen. Hierdoor kan het vertrouwen elk kwartaal worden vergeleken met een eerder kwartaal.

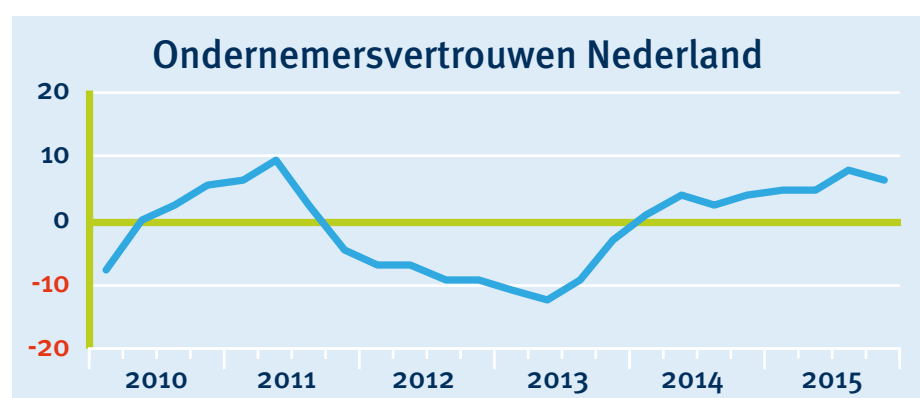
Waarneemperiode

De gegevens voor deze publicatie zijn verzameld in de maand oktober 2015.

Goede stemming ondernemers geeft vertrouwen voor 2016

De groep positief gestemde ondernemers heeft de overhand, al is het ondernemersvertrouwen met 7,4 iets lager dan vorig kwartaal. Het ondernemersvertrouwen bevindt zich nog steeds op een niveau dat een stuk hoger ligt dan in de afgelopen jaren. Sinds begin vorig jaar is er een positief conjunctuurbeeld.

De huidige stand van het vertrouwen is in lijn daarmee. De onderliggende deelindicatoren van het ondernemersvertrouwen laten een positief beeld zien. De ontwikkeling van de meeste indicatoren duidt in vergelijking met vorig jaar op verder herstel. Ondernemers zijn ook positief in hun verwachtingen voor 2016.

Bron: CBS, EIB, KvK, MKB Nederland en VNO-NCW

Verder in deze rapportage:

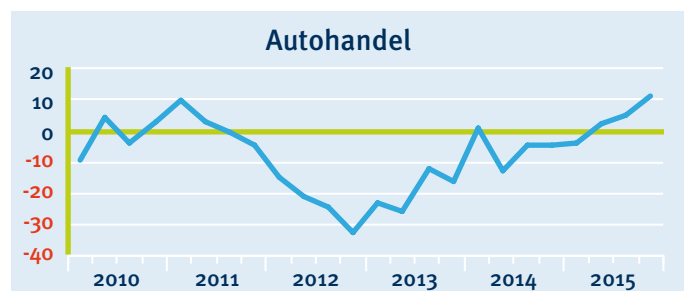
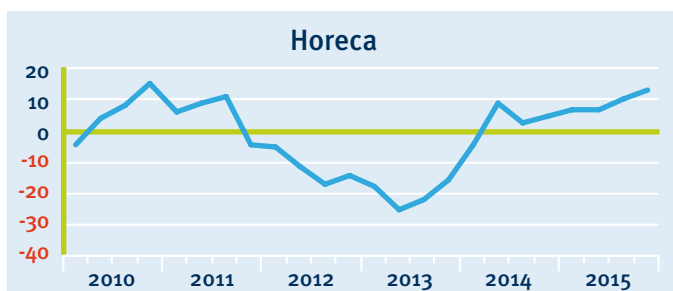
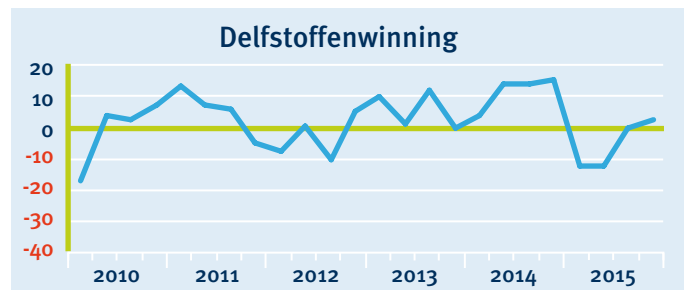
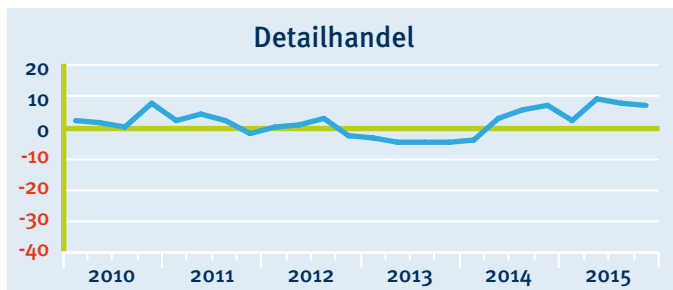
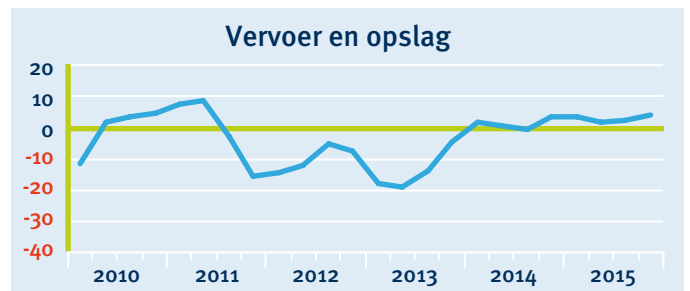
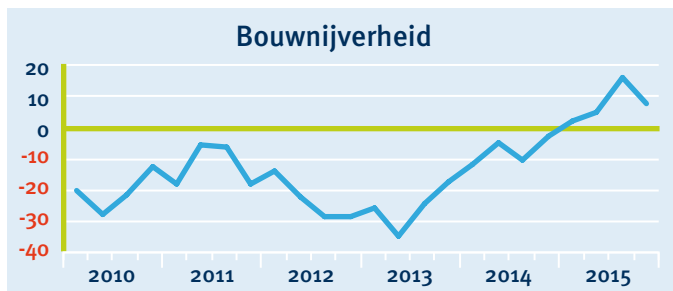
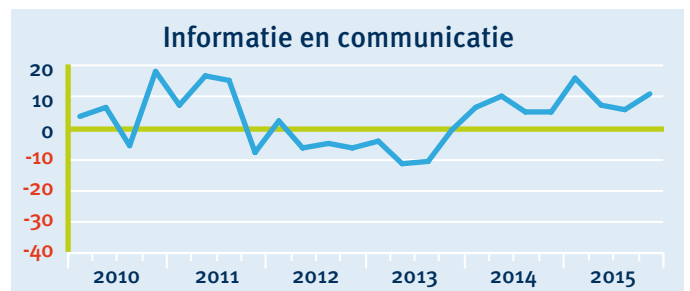
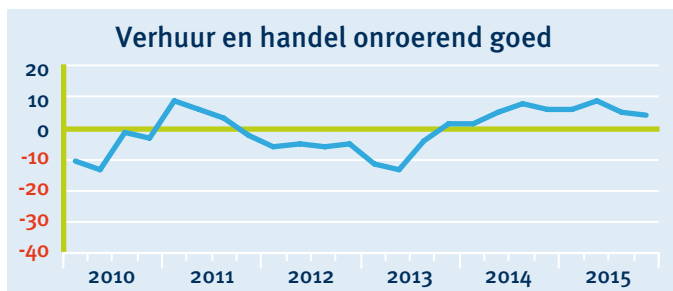
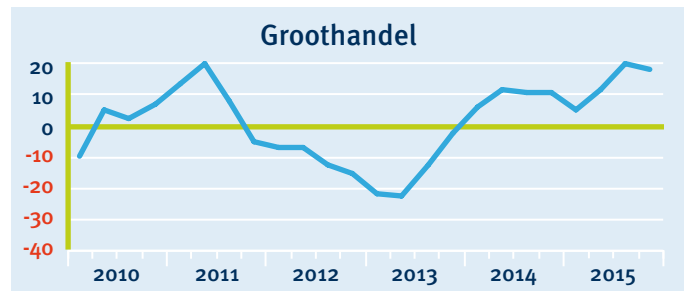
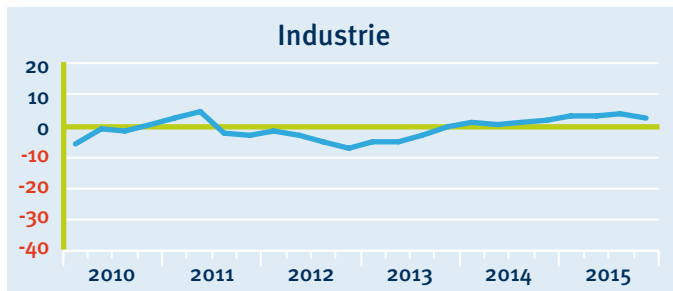
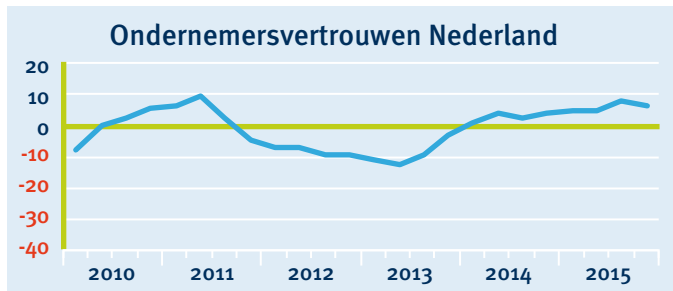
- **Ondernemersvertrouwen wederom positief in alle sectoren** pagina 4
- **Dashboard Conjunctuurenquête: verdere verbetering** pagina 6
- **Uitgelicht: Verbetering economisch klimaat** pagina 8
- **Uitgelicht: Verwachtingen 2016** pagina 9
- **Verwachte ontwikkelingen bedrijfsleven per provincie** pagina 10

Ondernemersvertrouwen per sector

Uitkomsten vierde kwartaal 2015

Bron: CBS, EIB, KvK, MKB Nederland, VNO-NCW

Kijk voor meer detailinformatie op Statline

Ondernemersvertrouwen wederom positief in alle sectoren

Het ondernemersvertrouwen, de stemmingsindicator van het Nederlandse bedrijfsleven, is met 7,4 ook aan het begin van het vierde kwartaal positief, maar iets minder positief dan vorig kwartaal. Ondanks de lichte daling heeft het positieve sentiment duidelijk de overhand. Het ondernemersvertrouwen is in de jaren 2012 en 2013 door een diep dal gegaan, maar bevindt zich nu duidelijk op een hoger niveau dan in de afgelopen jaren. In ruim de helft van de sectoren is het vertrouwen wel iets lager dan in het vorige kwartaal. Toch heeft, net als drie maanden geleden, in elke sector het positieve sentiment de overhand.

Bouwondernemers maken pas op de plaats

De opvallendste daling van het ondernemersvertrouwen vond plaats in de bouwsector. Vanaf 2013, toen het ondernemersvertrouwen in de bouw zich ver onder nul bevond, is het ondernemersvertrouwen, met een kleine onderbreking in 2014 constant verbeterd tot een niveau van 16,8 in het vorige kwartaal. Nu komt het ondernemersvertrouwen in de bouw op 8,3 uit. Daarmee lijken bouwondernemers na een zeer gunstige ontwikkeling in de eerste helft van dit jaar een pas op de plaats te maken. Toch houden de positief gestemde ondernemers voor de meeste indicatoren de overhand. Dat geldt niet voor de winstgevendheid. Slechts één op de tien bedrijven zag de winstgevendheid in de laatste drie maanden stijgen. Vorig kwartaal was dat één op de vier.

Vertrouwen in autohandel groter

Waar in ruim de helft van de sectoren het ondernemersvertrouwen iets lager uitvalt dan in het vorige kwartaal,

is de stemming in de autobranche juist verbeterd. Het ondernemersvertrouwen steeg van 4,9 in het vorige kwartaal naar 12,3 aan het begin van het vierde kwartaal. Met name de omzetverwachting voor het vierde kwartaal is een stuk beter dan die voor het vorige kwartaal en ook beter dan voor het vierde kwartaal vorig jaar.

De opvallendste daling van het ondernemersvertrouwen vond plaats in de bouwsector

Hoogste ondernemersvertrouwen bij groothandelaren

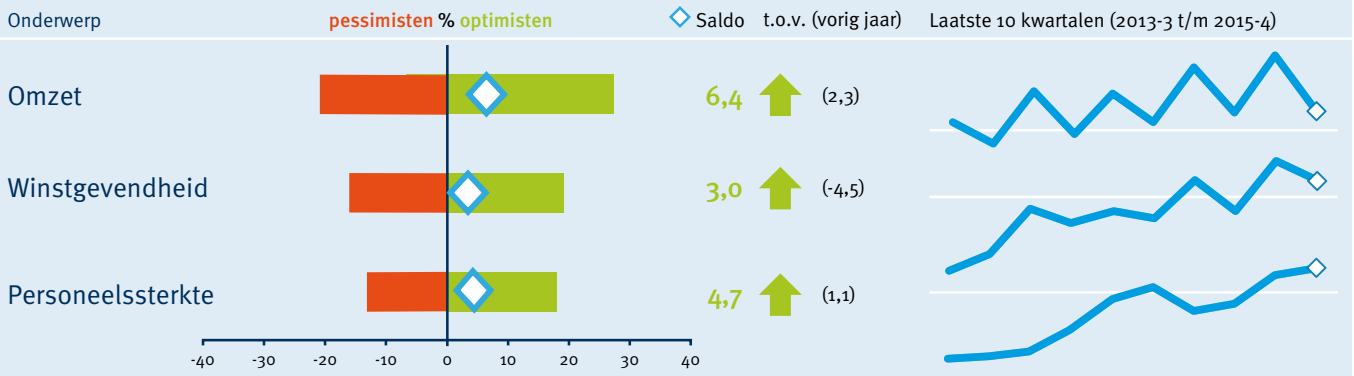
Net als in de twee voorgaande kwartalen is het vertrouwen van ondernemers in de groothandel het hoogst van alle sectoren. Het ondernemersvertrouwen in deze sector is weliswaar licht gedaald van 20,3 in het derde kwartaal naar 18,8 aan het begin van het vierde kwartaal.

Producenten het minst positief

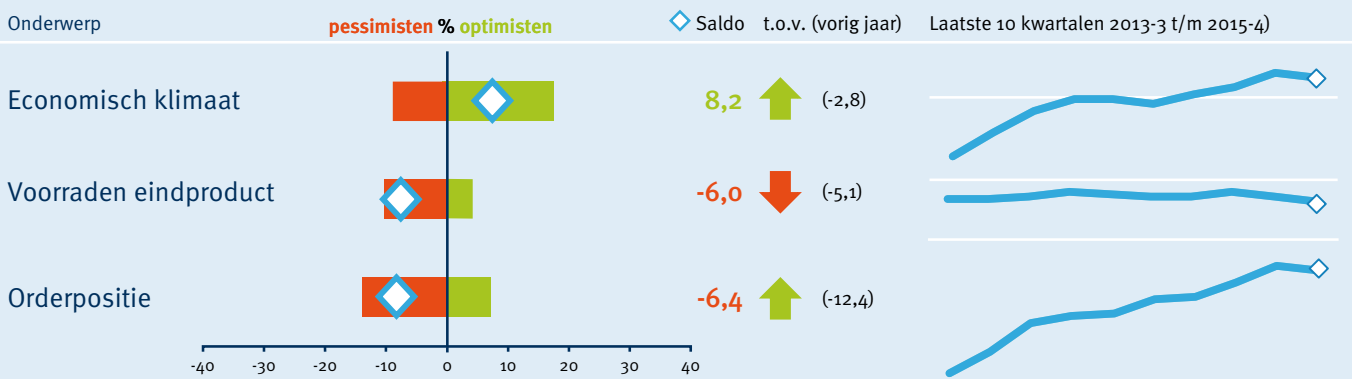
Ook in de industrie overheerst het positieve sentiment, maar ondernemers in de industrie zijn met een ondernemersvertrouwen van 2,4 het minst positief van alle sectoren. Het positieve sentiment overheerst in deze sector al vanaf het eerste kwartaal van 2014. Sindsdien vinden er weinig schommelingen in vertrouwen plaats.

Bron: CBS, EIB, KvK, MKB Nederland, VNO-NCW
 Kijk voor meer detailinformatie op Statline

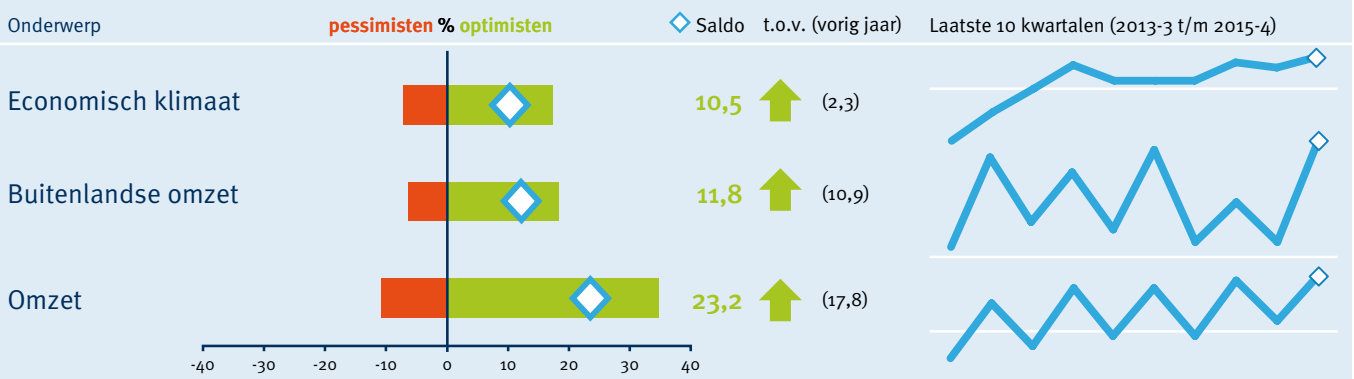
Ontwikkelingen derde kwartaal

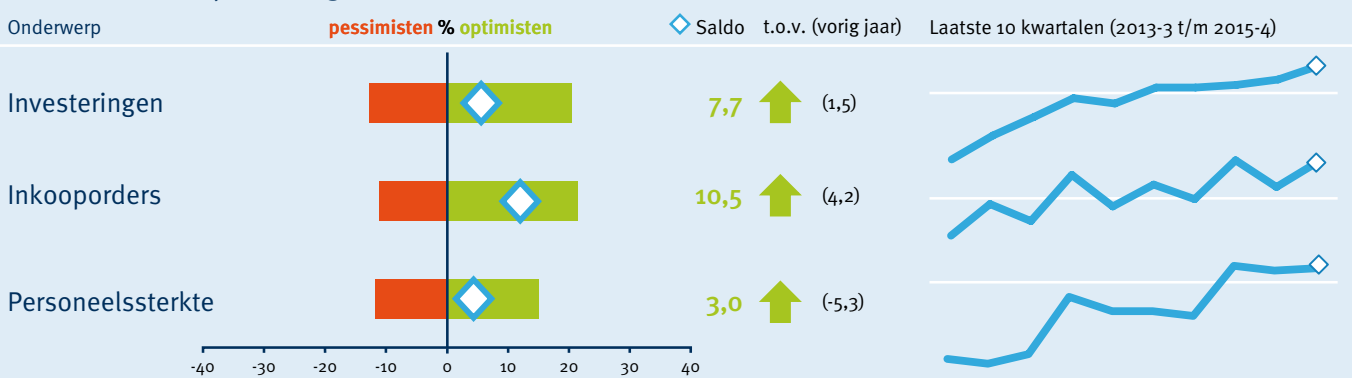
Beoordelingen van de ondernemer (begin van het vierde kwartaal)

Verwachte ontwikkelingen vierde kwartaal

Verwachte bedrijfsvoering vierde kwartaal

Verdere verbetering

Optimisme houdt aan

Het optimisme onder het bedrijfsleven houdt in het begin van het vierde kwartaal van 2015 aan. Bij tien van de twaalf indicatoren uit het Dashboard Conjunctuurenquête Nederland is het aantal positief gestemde ondernemers groter dan het aantal negatief gestemde ondernemers. In vergelijking met het vierde kwartaal van 2014 is voor elf van de twaalf indicatoren de stemming verbeterd.

Er waren meer ondernemers die in het derde kwartaal de omzet zagen stijgen dan dalen. Ook de ondernemers die een toename zagen in de winstgevendheid en de personeelssterkte waren in de meerderheid ten opzichte van hen die een daling zagen. Vergeleken met het derde kwartaal van 2014, waren ondernemers over alle drie de indicatoren positiever.

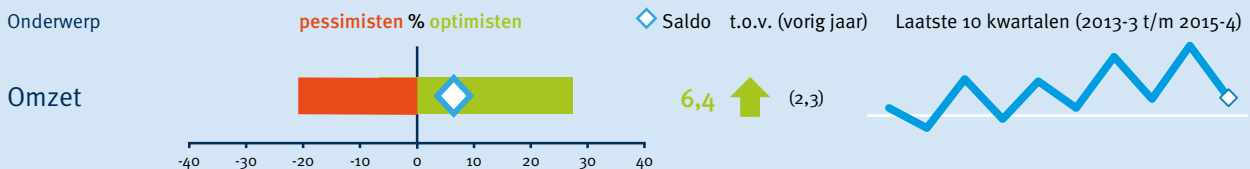
Ondernemers zijn per saldo nog steeds positief over het economisch klimaat, maar nog altijd wat ontevreden over de voorraden en de orderpositie. Wel is het saldo van de orderpositie verbeterd van -12 naar -6. Bijna 10 procent van de

ondernemers vindt de voorraden te groot, tegen 4 procent dat de voorraden te klein vindt. De overige ondernemers hebben geen problemen met de grootte van hun voorraad. De groep die negatief gestemd is over de voorraden eindproduct, is ongeveer gelijk aan die van vorig jaar.

De verwachtingen voor het vierde kwartaal zijn positief. Vergeleken met vorig jaar zal per saldo volgens een grotere groep ondernemers het economisch klimaat verbeteren. Ook de omzet zal per saldo bij meer ondernemers toenemen. De buitenlandse omzetverwachting is positief. Waar die een half jaar geleden wat leek af te zwakken, zit deze weer ongeveer op het niveau van een jaar geleden.

De verwachtingen voor de bedrijfsvoering in het vierde kwartaal sluiten aan op de positieve ontwikkelingen die voor dit kwartaal worden verwacht. Per saldo denken ook meer ondernemers dat hun investeringen, inkooporders en personeelssterkte in het vierde kwartaal zullen toenemen.

Ontwikkelingen derde kwartaal

Hoe lees ik het Dashboard Conjunctuurenquête Nederland?

Onderwerp: in de Conjunctuurenquête Nederland wordt ondernemers naar hun oordeel gevraagd over verschillende onderwerpen. Er is een verschil tussen terugblikken op het vorige kwartaal en verwachtingen voor het huidige kwartaal. Hierdoor kan een onderwerp twee keer voorkomen in het dashboard. De koppen die boven de onderwerpen staan, geven aan of het om terugblikken of verwachtingen gaat.

Staafdiagram (pessimisten / optimisten): de vragen over de onderwerpen in het dashboard kunnen de ondernemers beantwoorden met verbetering, verslechtering, of onveranderd. In deze grafiek is het percentage optimisten (ondernemers die verbetering zien/verwachten) afgezet tegen de pessimisten (zij die verslechtering zien/verwachten). De witte ruit geeft het saldo hiervan weer.

Saldo: het saldo is het verschil tussen het percentage optimisten en het percentage pessimisten, dat ook terug te zien is in het staafdiagram. Positieve waarden (meer optimisten dan pessimisten) worden groen weergegeven, negatieve saldi (meer pessimisten dan optimisten) worden rood weergegeven.

T.o.v. vorig jaar: het saldo van het zelfde onderwerp in het zelfde kwartaal een jaar eerder is tussen haakjes weergegeven. Er is gekozen voor hetzelfde kwartaal een jaar eerder, om eventuele seizoeneffecten uit te sluiten. De groene pijl naar boven of rode pijl naar beneden geeft aan of er sprake is van respectievelijk een verbetering of verslechtering.

Lijndiagram (laatste 10 kwartalen): per onderwerp wordt de ontwikkeling in de laatste 10 kwartalen weergegeven. Hierop is geen seizoencorrectie toegepast. De witte horizontale lijn is de nullijn. Het saldo in het laatste kwartaal is met een witte ruit weergegeven.

Uitgelicht

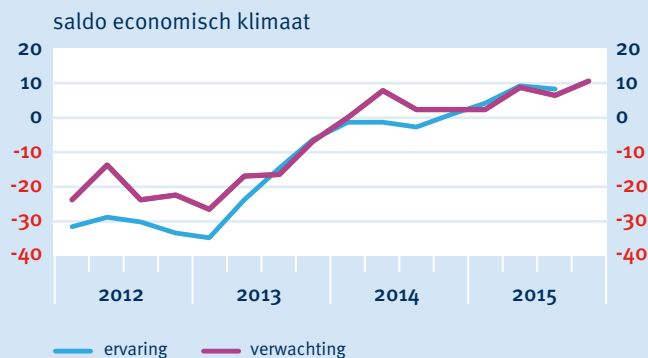
Bron: CBS, VNO-NCW, KvK, MKB Nederland, EIB
Kijk voor meer detailinformatie op Statline

Verbetering economisch klimaat

Het aantal ondernemers dat het economisch klimaat zag verslechteren is in 2013 aanzienlijk afgenomen. In 2014 hielden ondernemers die het economisch klimaat zagen verbeteren en verslechteren elkaar ongeveer in evenwicht. In 2015 is het aantal ondernemers dat positief is over het economisch klimaat groter dan het aantal negatief gestemde ondernemers.

Ondernemers weten het economisch klimaat doorgaans goed in te schatten. Maar dit gaat niet altijd op. Zo was in 2012 het aantal ondernemers dat een verslechtering verwachtte groter dan het aantal dat terugkijkend een verslechtering ervoer. Per saldo verwachtten ondernemers in 2014 een verbetering, terwijl per saldo toch een kleine meerderheid een verslechtering ervoer. De verwachtingen komen in 2015 tot nu toe vrijwel volledig overeen met de ervaring.

Economisch klimaat

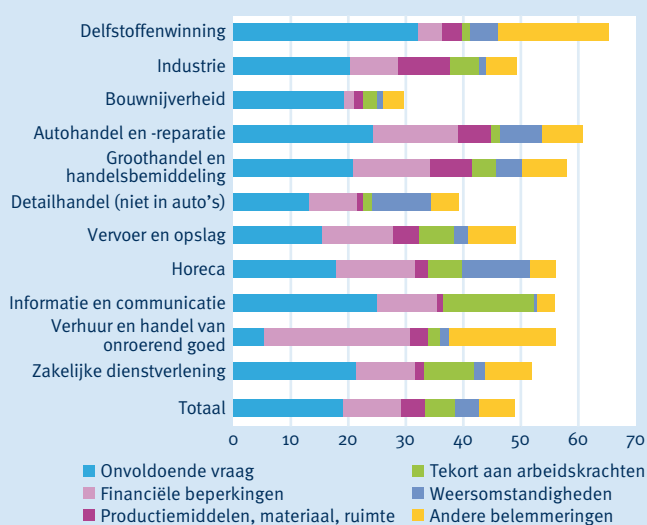

Grote verschillen belemmeringen tussen sectoren

Bijna de helft van de bedrijven ervaart belemmeringen in de bedrijfsvoering. Over het algemeen is de meest ervaren belemmering onvoldoende vraag. 19 procent van de bedrijven heeft hier last van.

Tussen de sectoren zijn duidelijke verschillen. Zo ervaart in de bouwsector ongeveer 30 procent van de bedrijven belemmeringen in de bedrijfsvoering. Van de bouwbedrijven ervaart 19 procent onvoldoende vraag. Belemmeringen als tekort aan arbeidskrachten en productiemiddelen spelen in de bouwsector een veel kleinere rol dan in de rest van het bedrijfsleven. In de delfstoffenwinning ervaart maar liefst 65 procent van de bedrijven productiebelemmeringen. Het gaat dan voornamelijk om onvoldoende vraag (32 procent) en overige belemmeringen (19 procent). Dit wordt waarschijnlijk veroorzaakt door de ontwikkelingen op het gebied van de gaswinning in Nederland.

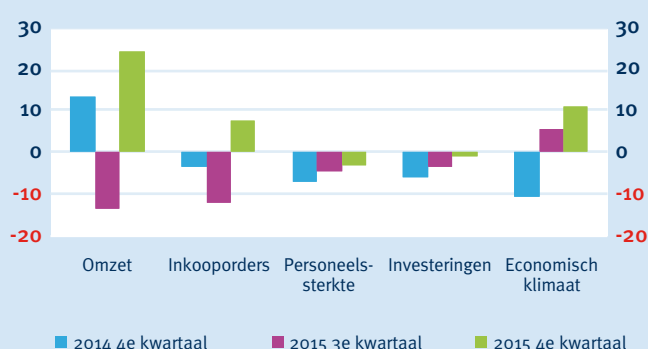
Belemmeringen

Omzetstijging verwacht in autobranche

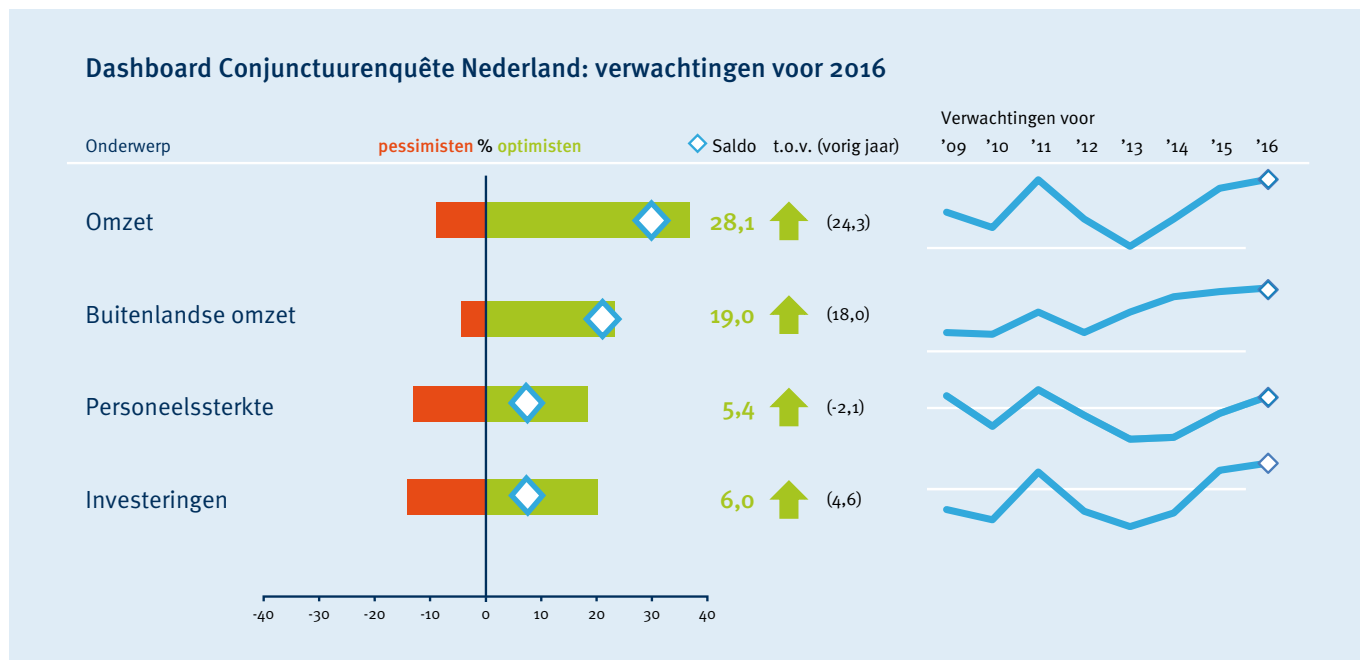
De verwachtingen in de autobranche zijn voor het lopende kwartaal duidelijk verbeterd ten opzichte van drie maanden geleden en vorig jaar. Per saldo verwacht een kwart van de ondernemers een toename van de omzet, terwijl in het derde kwartaal nog een meerderheid een afname van de omzet verwachtte. Mogelijk draagt het feit dat er per 1 januari 2016 nieuwe fiscale regels voor zakelijke leaserijders van kracht worden hieraan bij. In samenhang daarmee verwachten ondernemers per saldo een toename van de inkooporders en een verbetering van het economisch klimaat.

Verwachtingen lopend kwartaal autobranche

Verwachtingen 2016

Bron: CBS, VNO-NCW, KvK, MKB Nederland, EIB
Kijk voor meer detailinformatie op Statline

Goede verwachtingen voor 2016

Ondernemers hebben positieve verwachtingen voor 2016. Voor het eerst in vijf jaar zijn er meer bedrijven die een groei van de werkgelegenheid verwachten dan een krimp. Daarnaast voorzien ze meer binnen- en buitenlandse omzet en een groei van de investeringen. De verwachtingen voor volgend jaar voor investeringen en buitenlandse omzet waren sinds de start van de monitor eind 2008 niet eerder zo positief.

Ondernemers in alle sectoren verwachten toename omzet

In alle sectoren verwachten de ondernemers per saldo een stijging van de omzet in 2016. Per saldo verwacht één op de vier ondernemers een omzetgroei. De detailhandel heeft de meeste optimisten. De bouwsector heeft de minste optimisten, maar per saldo verwacht daar toch nog één op de zes ondernemers een omzetgroei. De grootste verbetering van omzetverwachtingen voor volgend jaar vond plaats in de autobranche. Vorig jaar verwachtte per saldo 3 procent van de ondernemers in deze sector een omzetgroei, nu is dat 18 procent.

In veel sectoren iets minder vaak groei buitenlandse omzet

Net als vorig jaar verwachten veel ondernemers een groei van de buitenlandse omzet. In de zakelijke dienstverlening en de transportsector zijn per saldo meer ondernemers dan vorig jaar positief hierover. In andere sectoren is dat juist iets minder. Desondanks wordt in elke sector voor 2016 per saldo een groei van de export verwacht.

Ondernemers positief over personeelssterkte

In de meeste sectoren zijn ondernemers per saldo positief in hun verwachtingen voor de personeelssterkte. In de groothandel zijn per saldo de meeste ondernemers optimistisch hierover. Verder valt de bouwsector op waar voor het eerst sinds 2008 per saldo een groei van de personeelssterkte wordt verwacht. De delfstoffenwinning springt er negatief uit: terwijl voor 2015 per saldo nog 32 procent een groei van de personeelssterkte verwachtte, verwacht voor 2016 per saldo 24 procent een afname. Dit heeft wellicht te maken met de recente afname van activiteiten op het gebied van olie- en gaswinning onder invloed van onder andere de lage energieprijzen.

Ondernemers iets positiever over investeringen in 2016

Net als vorig jaar verwacht één op de vijf ondernemers volgend jaar een groei van de investeringen. Het aantal bedrijven dat verwacht minder te investeren is kleiner dan een jaar geleden. Tussen de sectoren zijn er grote verschillen. In de delfstoffenwinning zijn ondernemers voor het eerst sinds 2011 negatief over hun investeringsverwachtingen voor het volgende jaar. Ook in de bouwsector zijn de verwachtingen per saldo nog steeds negatief, al wordt het verschil tussen aantal positief en negatief gestemde ondernemers steeds kleiner. Het meest positief zijn ondernemers in de detailhandel en in de sector verhuur van en handel in onroerend goed.

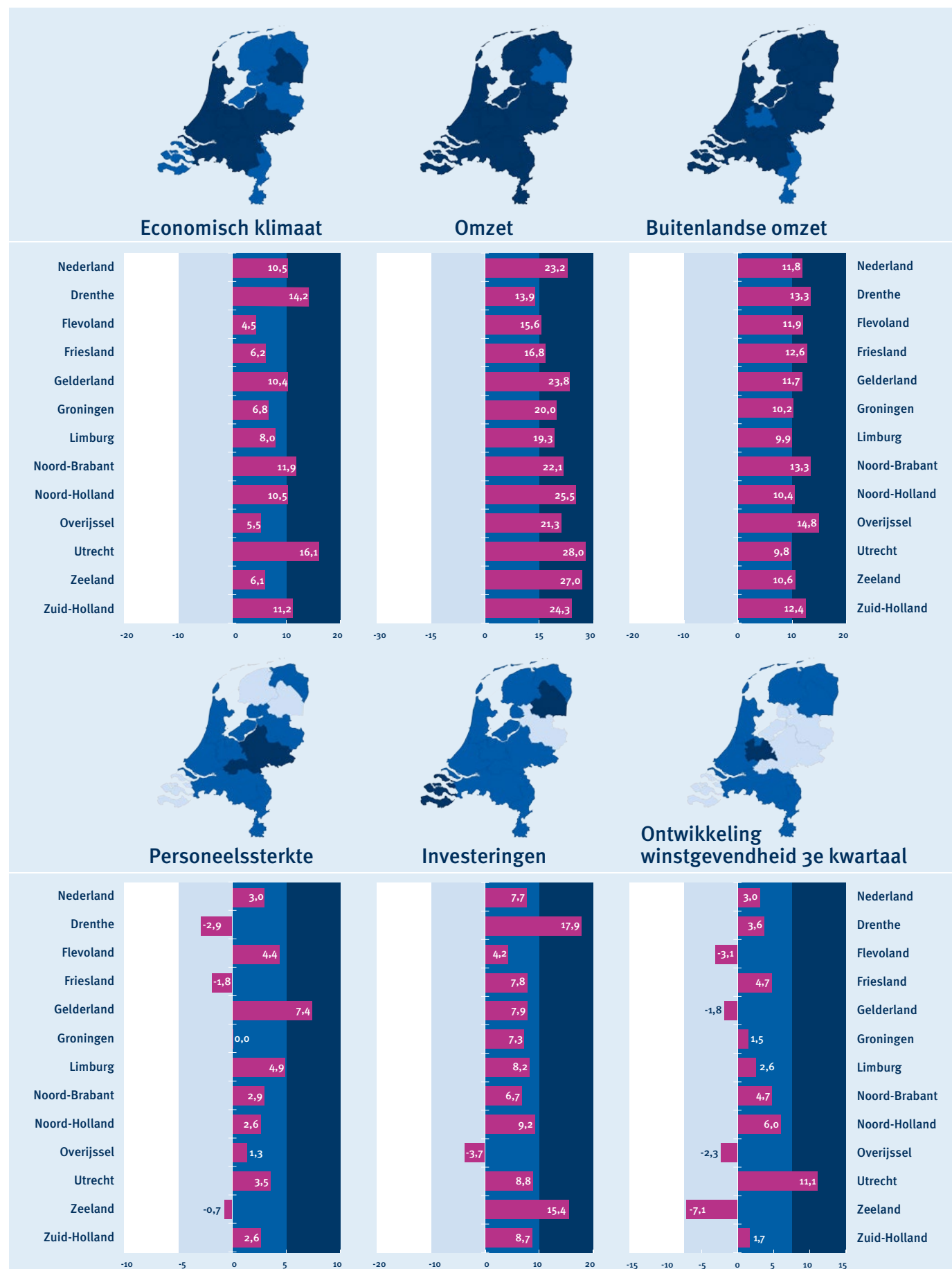
Toelichting Dashboard 2016: het bovenstaande dashboard is op dezelfde manier opgebouwd als dat op pagina 6. Het gaat echter om vragen over de verwachtingen voor het volgende jaar. Het lijndiagram geeft de destijds opgegeven verwachtingen voor 2009 tot en met 2016 weer.

Verwachte ontwikkelingen bedrijfsleven per provincie

Uitkomsten vierde kwartaal 2015. Het betreft het verschil tussen de percentages optimisten en pessimisten per onderwerp, per provincie. Het betreffen vijf verwachtingen over het vierde kwartaal en een terugblik op de winstgevendheid in het derde kwartaal.

Bron: CBS, EIB, KvK, MKB Nederland, VNO-NCW

Kijk voor meer detailinformatie op Statline

Verwachtingen Utrecht het meest positief

Over het algemeen zijn ondernemers over alle hiernaast genoemde indicatoren positiever gestemd dan in het vierde kwartaal vorig jaar. Waar vorig kwartaal de ondernemers uit de provincie Utrecht het minst positief waren in hun verwachtingen, zijn zij voor het vierde kwartaal juist het meest positief. Voor de indicatoren economisch klimaat en omzet zijn zij het meest optimistisch in hun verwachtingen. Ook de ontwikkeling van de winstgevendheid pakte volgens Utrechts ondernemers het beste uit. Al met al zijn ondernemers in Flevoland en Drenthe het minst positief in hun verwachtingen voor het vierde kwartaal.

Ondernemers nog steeds positief over economisch klimaat

In alle provincies hebben ondernemers positieve verwachtingen voor het economisch klimaat. In Utrecht, Drenthe en Zuid-Holland zijn per saldo de meeste ondernemers hierover optimistisch. In alle provincies zijn de verwachtingen voor het economisch klimaat beter dan in dezelfde periode vorig jaar. De provincies waar nu de meeste ondernemers positief zijn, zijn ook de provincies waar de verandering ten opzichte van vorig jaar het grootst is. In Utrecht is het saldo gegroeid van -2 naar +16. In Drenthe groeide het saldo van -4 naar +14. In Flevoland en Overijssel zijn per saldo de minste ondernemers positief in hun verwachtingen voor het economische klimaat.

Verwachtingen omzet beter dan vorig jaar

Ook voor wat betreft de omzetverwachtingen zijn ondernemers in alle provincies positief gestemd. Het meest optimistisch zijn ondernemers in Utrecht en Zeeland. In Drenthe zijn ondernemers het minst positief in hun omzetverwachtingen, maar verwacht per saldo nog steeds 14 procent van hen een groei van de omzet in het vierde kwartaal. In het vierde kwartaal zijn ondernemers altijd relatief positief over de omzet. Toch hebben in de meeste provincies meer ondernemers een positieve omzetverwachting dan in dezelfde periode in 2014. Alleen in Flevoland en Noord-Brabant zijn ondernemers minder positief over hun omzet dan in het vierde kwartaal van vorig jaar.

Verwachtingen buitenlandse omzet positief

Over de buitenlandse omzet zijn ondernemers ook in alle provincies positief gestemd. In Overijssel, Drenthe en Noord-Brabant hebben per saldo de meeste ondernemers positieve exportverwachtingen.

Friesland, Drenthe en Zeeland nog licht negatief over personeelsverwachting

In negen provincies zijn de verwachtingen voor de personeelssterkte voor het vierde kwartaal per saldo positief. In

Gelderland en Limburg zijn ondernemers per saldo het meest positief gestemd. Alleen in Friesland, Drenthe en Zeeland verwacht per saldo maar een kleine meerderheid een afname van de personeelssterkte. Ten opzichte van een jaar geleden zijn ondernemers in alle provincies positiever in hun verwachting met betrekking tot de personeelssterkte in het vierde kwartaal. Dit geldt het sterkst voor ondernemers uit Gelderland en Zeeland (beiden +11).

In de meeste provincies toename investeringen verwacht

Per saldo verwachten in Drenthe (18%) en Zeeland (15%) de meeste ondernemers een toename van de investeringen in lopende verslagjaar. Alleen in Overijssel wordt per saldo (-4%) door meer ondernemers een daling van de investeringen verwacht. Overijssel is ook de enige provincie waar ten opzichte van vorig jaar de verwachtingen over de investeringen zijn verslechterd.

Winstgevendheid over het algemeen toegenomen

Terwijl in het tweede kwartaal in alle provincies nog aangegeven werd dat de winstgevendheid per saldo steeg, was er in het derde kwartaal in acht provincies sprake van een stijging van de winstgevendheid. Vorig jaar was dat overigens slechts in één provincie. Vooral ondernemers in de provincie Utrecht zijn positiever (+27) over de winstgevendheid ten opzichte van het zelfde kwartaal vorig jaar. Alleen in de provincie Zeeland gaven per saldo iets meer ondernemers een daling van de winstgevendheid aan (saldo -5).

In alle provincies positieve verwachtingen voor het economisch klimaat

Kerntabel Ondernemersvertrouwen en Conjunctuurenquête Nederland

Ondernemersvertrouwen

Verwachtingen voor het vierde kwartaal niet seizoengecorrigeerd

2015 2e kwartaal	2015 3e kwartaal	2015 4e kwartaal		Omzet	Personeel	Economisch klimaat
5,4	8,7	7,4	Totaal bedrijfsleven	23,2	3,0	10,5
-12,3	0,4	2,6	Delfstoffenwinning	27,1	-16,8	-4,6
3,3	3,7	2,4	Industrie	19,2	-1,6	4,8
5,1	16,8	8,3	Bouwnijverheid	19,8	7,8	10,9
2,7	4,9	12,3	Autohandel en -reparatie	24,5	-3,1	11,1
12,1	20,3	18,8	Groothandel	29,9	10,2	16,3
9,0	7,7	7,4	Detailhandel	38,8	5,8	12,4
2,4	2,9	4,5	Vervoer en opslag	18,4	5,1	6,0
7,1	10,8	13,2	Horeca	2,6	-11,0	7,6
8,0	6,4	11,9	Informatie en communicatie	45,1	3,5	22,5
9,2	5,4	4,3	Verhuur en handel onroerend goed	-0,9	-12,4	2,7
7,9	9,9	8,0	Zakelijke dienstverlening	23,7	5,5	13,4

Meer informatie op Statline

Ondernemersvertrouwen

Conjunctuurenquête naar bedrijfstak

Conjunctuurenquête naar regio

(landsdeel/provincie/COROP/stadsgewest)

Dit rapport verschijnt ieder kwartaal op ondernemersplein.nl/COEN. Wilt u meer informatie? Neem dan contact op met één van de COEN-partnerorganisaties:

CBS 088 570 70 70
info@cbs.nl

EIB 020 205 16 00
eib@eib.nl

KvK 088 585 15 85
kennisdesk@kvk.nl

**MKB Nederland
en VNO-NCW** 070 349 03 49
kempen@vnoncw-mkb.nl

**ondernemers
plein**

**Centraal Bureau
voor de Statistiek**

eib
Economisch Instituut
voor de Bouw

Kamer van Koophandel

**MKB
Nederland**
VNO-NCW